

КОРХОНАЛАР ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ТУШУНЧАЛАРНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ (2-мақола)

Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори, и.ф.д.

Зариф Юсупович Аминов

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти доценти в.б., и.ф.н.

Ботир Рахматуллаевич Пардаев

“Ипак йўли” туризм ва маданий мерос халқаро университети

мусақил тадқиқотчи

Аннотация: мақолада корхоналар иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ тушунчаларнинг назарий масалалари қараб чиқилган. Бунда иқтисодий хавфсизлик билан боғлиқ бир қанча тушунчаларнинг таърифлари ишлаб чиқилган. Айнан, ахборотлар хавфсизлиги, бирорта объектнинг хавфсизлиги, ишлаб чиқариш объектнинг хавфсизлиги, ёнғин хавфсизлиги, товарнинг истеъмол хавфсизлиги, маҳсулотнинг хавфсизлиги, корхонанинг умумий хавфсизлиги, корхонанинг ижтимоий хавфсизлиги, корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги, туризм хавфсизлиги каби тушунчаларнинг таърифлари ҳам келтирилган..

Калит сўзлар: хавф, хавфсизлик, ахборотлар хавфсизлиги, объект хавфсизлиги, ишлаб чиқариш хавфсизлиги, хизмат кўрсатиш хавфсизлиги, ёнғин хавфсизлиги, товарнинг истеъмол хавфсизлиги, маҳсулотнинг хавфсизлиги, корхонанинг хавфсизлиги, ижтимоий хавфсизлик, иқтисодий хавфсизлик

Таҳлил ва натижалар. Юқоридаги 1-мақолада таъкидланганидек, хавфсизлик деганда бирор хавфнинг пайдо бўлишидан ҳимояланган ҳолат тушунилади. Агар шундай ҳолатдан келиб чиқадиган бўлсак, хавфсизликнинг кўлами жуда кенг. Уни ҳаётимизнинг барча жабҳаларига қўллашимиз мумкин. Биз мазкур ишда асосан корхонанинг ёки хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ тушунчаларни тадқиқ қилар эканмиз, унинг ҳам бир қанча турлари мавжудлигига гувоҳ бўламиз. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ахборотлар хавфсизлиги;
- бирорта объектнинг хавфсизлиги;
- ишлаб чиқариш объектнинг хавфсизлиги;
- ёнғин хавфсизлиги;
- товарнинг истеъмол хавфсизлиги;

- маҳсулотнинг хавфсизлиги;
- корxonанинг умумий хавфсизлиги;
- корxonанинг ижтимоий хавфсизлиги;
- корxonанинг иқтисодий хавфсизлиги.

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хавфсизлик тури ўзига хос аҳамиятга эга. Шу туфайли ҳар бир хўжалик юритувчи субъектларда хавфсизликни бошқарувчи ва таъминловчи хизмат бўлиши мақсадга мувофиқдир. Аммо ҳозирги шароитда кўпгина корxonаларда бунга муҳим масала сифатида аҳамият берилмайди.

Шуларни инобатга олиб, ушбу хавфсизликлар билан боғлиқ тушунчаларга қисқагина тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ, деб топдик ва мавжуд конунлар, илмий ишлар ва бошқа манбаларда келтирилган таъриф-ларга таяниб, ушбу тушунчаларнинг ҳар бирининг такомиллашган таъриф-ларини ишлаб чиқдик. Булар қуйидаги расмда келтирилган (1-расм).

Хавфсизлик тушунчалари	Хавфсизлик тушунчаларининг таърифлари
Ахборотлар хавфсизлиги	Ахборотлар хавфсизлиги деганда мазкур ахборотларни қўлга киритишга ҳуқуқи бўлмаган шахсларга тасодифан ёки атайлаб ахтарганда ҳам ошқор бўлмайдиган ҳолатнинг таъминланганлиги тушунилади.
Бирорта объектнинг хавфсизлиги	Объектнинг хавфсизлиги деганда турли таҳдидлардан ва хавф-хатарлардан ҳимояланган ва ўз фаолиятини нормал режимда олиб боришга тегишли шароит яратиб олишга қаратилган тадбирлар мажмуасига эга бўлган объектлар тушунилади.
Ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) объектнинг хавфсизлиги	Ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) объектнинг хавфсизлиги деганда шахс ва жамиятнинг манфаатларига мос келмайдиган турли ишлаб чиқаршда содир бўладиган ҳалокатларнинг (аварияларнинг) олдини олишга қаратилган тадбирлар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади.
Ёнғин хавфсизлиги	Ёнғин хавфсизлиги деганда унинг олдини олишга қаратилган барча тадбирларнинг меъёр даражасида амалга оширилган тадбирлар мажмуи тушунилади.
Товарнинг истеъмол хавфсизлиги	Товарнинг истеъмол хавфсизлиги деганда уни истеъмол қилаётган инсон ҳаёти ва мулкининг хавфсизлиги таъминланган ва ҳар қандай ҳолатда зарар қилмаслиги кафолатланган бўлиши тушунилади.

Маҳсулотнинг хавфсизлиги	Маҳсулотнинг хавфсизлиги деганда инсон ҳаётига, соғлигига ва мулкига хавф солмайдиган сифатга эга бўлган кафолат хизмати ва кафолат муддати давомида истеъмолга яроқли бўлган маҳсулотларнинг мавжуд хусусиятлари мажмуаси тушунилади.
Корxonанинг умумий хавфсизлиги	Корxonанинг умумий хавфсизлиги деганда унинг муҳим ҳаётий манфаатларини фирром рақобатдан, криминал гуруҳлардан, турли ноқобил шахслардан сақланган ҳолда нормал фаолият кўрсата олиш имкониятларининг тўлиқ мавжудлиги тушунилади.
Корxonанинг ижтимоий хавфсизлиги	Корxonанинг ижтимоий хавфсизлиги деганда ундаги меҳнат жамоасининг аҳиллиги, бир ёқадан бош чиқариб ҳамжиҳатликда фаолият кўрсатиши, улар ўртасида дўсто-на муносабатларнинг, ўзаро ёрдам кўникмаларининг шаклланиши каби жиҳатларни доимий равишда таъминлаб турувчи шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади.
Корxonанинг иқтисодий хавфсизлиги	Корxonанинг иқтисодий хавфсизлиги деганда, унинг иқтисодий жиҳатдан мустақиллигини, мустаҳкамлигини, молиявий барқарорлиги ва ички имкониятлар эвазига такомиллашиб, иқтисодий жиҳатдан тараққий этиб боришини доимий равишда таъминлаб турувчи иқтисодий-ижтимоий шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади.

1.1-расм. Корxonанинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ тушунчаларнинг таърифлари

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир корxonанинг ўзига хос тижорат, ишлаб чиқариш ва бошқа сирлари бўлади. Уларнинг сақланиши ҳам мазкур хўжалик юритувчи субъект учун интеллектуал ёки номоддий мулк сифатида катта аҳамиятга эга. Корxonанинг замонавий ходимлари ушбу сирларни ошкор қилмасликлари лозим. Бу сирни ошкор қилиш асосан ахборотлар орқали амалга оширилади. Шу туфайли ҳозирги шароитда ахборот хавфсизлигини таъминлаш ҳам муҳим тадбирлардан бирига айланди. Шуларни инобатга олиб ахборотлар хавфсизлигига таъриф беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик. **Ахборотлар хавфсизлиги** деганда мазкур ахборотларни қўлга киритишга ҳуқуқи бўлмаган шахсларга тасоддифан ёки атайлаб ахтарганда ҳам ошкор бўлмайдиган ҳолатнинг таъминланганлиги тушунилади. Ахборотлар

хавфсизлиги нафақат иқтисодий, балки сиёсий, маънавий ва маърифий ҳаётимизда ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Чунки барча ҳолатлар ахборотларда ўз аксини топади. Шунинг учун корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ахборотлар хавфсизлигини таъминлашни тақозо қилади.

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир объектнинг¹ хавфсизлиги таъминланган бўлиши лозим. Бунинг учун объект хавфсизлигининг таърифини ишлаб чиқиш ҳам лозим бўлади. Аммо, иқтисодий адабиётларда бундай таъриф етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги туфайли биз унга ҳам ўз қарашларимиздан келиб чиқдик: **Объект хавфсизлиги деганда турли таҳдидлар ва хавф-хатарлардан ҳимояланган ва ўз фаолиятини нормал режимда олиб боришга тегишли шароит яратиш олишга қаратилган тадбирлар мажмуасига эга бўлган объектлар тушунилади.**

Биз ушбу ҳолатда бутун бир иқтисодий ва ижтимоий фаолият билан шуғулланувчи объектларнинг хавфсизлиги хусусида гап юритмоқдамиз. Бу эса иқтисодиёт билан шуғулланувчи объектларнинг хавфсизлигига алоҳида аҳамият беришни тақозо қилади. Уларнинг бири, яъни энг муҳими ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) объектидир.

Иқтисодий хавфсизлик хусусида фикр юритар эканмиз, унинг асосий қисмини ташкил қиладиган ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) объектлари хавфсизлиги хусусида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Бунга биз иқтисодий хавфсизлик тушунчалари таъриф-ларига таянган ҳолда, қуйидагича таъриф беришни лозим деб топдик.

Ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) объектининг хавфсизлиги деганда шахс ва жамиятнинг манфаатларига мос келмайдиган турли ишлаб чиқаришда содир бўладиган ҳалокатларнинг (аварияларнинг) олдини олишга қаратилган тадбирлар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади.

Жамиятимиздаги ҳолатлар иқтисодий хавфсизлик каторига ёнғин хавфсизлигини ҳам қўшишни тақозо қилмоқда. Чунки ҳар хил эҳтиётсизликлар оқибатида юзлаб ёнғин ҳодисалари рўй бермоқда. Натижада бир қатор объектларда миллионлаб сўм миқдорида моддий зарар кўрилмоқда. Шу туфайли ушбу масала ҳам иқтисодий хавфсизликнинг бир тури сифатида ўз таърифига эга бўлиши лозим. Биз юқорида келтирилган таърифларга қўйилган талаблардан келиб чиқиб, ёнғин хавфсизлигига қуйидагича таъриф беришни мақсадга мувофиқ деб топдик: **Ёнғин хавфсиз-лиги деганда унинг олдини олишга**

¹ “Объект” деганда бозор муносабатлари шароитида фаолият кўрсатаётдан иқтисодий ва ижтимоий фаолият билан шуғулланувчи юридик шахс мақомига эга бўлган ва эга бўлмаган барча ҳўжалик юритувчиларни кўзда тутмоқдамиз.

қаратилган барча тадбирларнинг меъёр даражасида амалга оширилган тадбирлар мажмуи тушунилади.

Иқтисодий ва ижтимоий ҳаётда ёнғин хавфсизлигини таъминламас эканмиз, корхонанинг умумий хавфсизлигини, шу жумладан иқтисодий хавфсизлигини тўлиқ таъминладик, дейиш қийин. Шу туфайли ушбу масалага ҳам алоҳида аҳамият бериш лозимдир.

Бозор муносабатлари шароитида корхонанинг нуфузи бевосита унинг товарига ва маҳсулотига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Чунки истеъмолчига сифатли ва арзон товарлар ҳамisha керак бўлган ва бугунги кунда ҳам бу ҳолат ўз долзарблигини йўқотган эмас. Қачонки ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз товарининг хавфсизлигини таъминламас экан, унинг харидорини топиб бўлмайди. Бу эса уни иқтисодий жиҳатдан ночор аҳволга олиб келиши мумкин. Бу ҳолатдан ҳам кўриниб турибдики, ҳар бир корхона ўзининг товарининг хавфсизлигини таъминлаши лозим экан. Бунинг мазмунини назарий жиҳатдан тўлиқ ифодалаш эса унинг таърифини ишлаб чиқишни тақозо қилади. Биз товарнинг истеъмол хавфсизлигига таъриф беришда қуйидаги таърифга асосланиш мақсадга мувофиқ, деган фикрга келдик: **Товарнинг истеъмол хавфсизлиги деганда уни истеъмол қилаётган инсон ҳаёти ва мулкининг хавфсизлиги таъминланган ва ҳар қандай ҳолатда зарар қилмаслиги кафолатланган бўлиши тушунилади.**

Иқтисодий ва ижтимоий ҳаётимизда жуда кўп жараёнлар бир бири билан узвий боғлиқдир. Булар жумласига корхона товарининг хавфсизлиги бевосита маҳсулот хавфсизлигига боғлиқлигини мисол қилиб олиш ҳам мумкин. Иқтисодиётда кўп ҳолларда товар билан маҳсулот бир хил синоним сифатида ишлатилади. Албатта ушбу тушунчалар бир-бири билан узвий боғлиқ. Аммо уларнинг мазмуни бир-биридан фарқ қилади. Маҳсулот деганда корхона томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳаммаси тушунилади. Товар деганда эса, унинг сотишга мўлжалланган қисми тушунилади. Шу туфайли уларнинг хавфсизлигига таъриф беришда ҳам товар ўртасида айрим тафовутлар борлигини инобатга олиш лозим, деб ўйлаймиз. Буни тўлиқ англаш учун унинг биз томондан келтирилган таърифига назар ташлаймиз: **Маҳсулот хавфсизлиги деганда инсон ҳаётига, соғлигига ва мулкига хавф солмайдиган сифатга эга бўлган кафолат хизмати ва кафолат муддати давомида истеъмолга яроқли бўлган маҳсулотларнинг мавжуд хусусиятлари мажмуаси тушунилади.**

Юқорида келтирилган барча хавфсизликлар корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги билан бевосита боғлиқдир. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини тўғри англаш учун олдин унинг умумий хавфсизлигига таъриф беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Корхонанинг умумий хавфсизлигига қуйидагича таъриф бериш лозим, деган хулосага келинди: **Корхонанинг умумий**

хавфсизлиги деганда унинг муҳим ҳаётий манфаатларини ғирром рақобатдан, криминал гуруҳлардан, турли ноқобил шахслардан сақланган ҳолда нормал фаолият кўрсата олиш имкониятларининг тўлиқ мавжудлиги тушунилади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корxonанинг барча хавфсизликларини таъминлаш масъулияти биринчи галда тадбиркорларнинг, энг муҳими, мулк эгаларининг зиммаларга тушади. Давлат албатта улар учун тегишли шароит, зарур бўлган қонуний ва бошқа меъёрий ҳужжатларни тайёрлаб беради. Аммо амалий тадбирлар, таъкидланганидек, корхона эгаларига ва раҳбарларига боғлиқдир. Улар барча хавфсизликлар билан бирга ҳар бир хўжалик юритувчи субъектларда ижтимоий хавфсизликни ҳам таъминлашлари лозимдир, чунки бунда нафақат корхона самарадорлиги, балки бутун жамиятимиз барқарорлиги ўз аксини топади. Шуларни инобатга олиб корxonанинг ижтимоий хавфсизлигининг ҳам таърифини ишлаб чиқдик: **Корxonанинг ижтимоий хавфсизлиги деганда, ундаги меҳнат жамоасининг аҳиллиги, бир ёқадан бош чиқариб ҳамжиҳатликда фаолият кўрсатиши, улар ўртасида дўстона муносабатларнинг, ўзаро ёрдам кўникмаларининг шаклланиши каби жиҳатларни доимий равишда таъминлаб турувчи шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади.**

Юқорида келтирилган барча тадбирлар амалга оширилсагина корxonанинг иқтисодий хавфсизлиги маълум даражада таъминланиши мумкин. Шулардан келиб чиқиб, ўта мураккаб жараён бўлган корxonанинг иқтисодий хавфсизлигига қуйидагича таъриф бериш мумкин бўлади. Бу борадаги таърифлар айрим адабиётларда келтирилган². Хусусан, ушбу дарсликда: “Корxonанинг иқтисодий хавфсизлиги деганда, унинг мустақиллигини, мустаҳкамлигини, барқарорлиги ва ички имкониятлар эвазига такомиллашиб, тараққий этиб боришини доимий равишда таъминлаб турувчи шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади”, дейилган. Биз ушбу таърифга қўшиламиз, чунки унда корxonанинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ барча жиҳатлар қамраб олинган. Аммо гап иқтисодий хавфсизлик ҳақида кетаётганлиги учун унга айрим қўшимчалар билан мазкур таърифни такомиллаштирган ҳолда қуйидагича ифодалашни тавсия қиламиз: **“Корxonанинг иқтисодий хавфсизлиги деганда, унинг иқтисодий жиҳатдан мустақиллигини, мустаҳкамлигини, молиявий барқарорлиги ва ички имкониятлар эвазига такомиллашиб, иқтисодий жиҳатдан тараққий этиб боришини доимий равишда таъминлаб турувчи иқтисодий-ижтимоий шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади”.**

² Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик –Т.: Фан, 2005. – 252-253 бетлар.

Ушбу таърифдан кўриниб турибдики, корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ўз ичига бир қанча жараёнларни қамраб олган. Буларга:

- унинг иқтисодий жиҳатдан мустақиллигини;
- иқтисодий мустаҳкамлигини;
- молиявий жиҳатдан барқарорлигини;
- ички имкониятлар эвазига такомиллашиб боришини;
- иқтисодий жиҳатдан тараққий этиб боришини;
- уларни доимий равишда таъминлаб турувчи иқтисодий-ижтимоий шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги киради.

Эркин рақобат шароитида корхоналар, шу жумладан хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг ҳам иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун ушбу унсурларнинг бирортасидан воз кечиб бўлмайди. Шундай экан, эндиликда корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш объектив заруратга айланиб бормоқда. Чунки бу ишни амалга оширмасдан туриб корхоналарни, шу жумладан хизмат кўрсатувчи корхоналарни ҳам банкротлик хавфидан сақлаб қолиш, уларни барқарор равишда ривожлантириш қийин. Шу туфайли унинг объектив зарурат эканлигига алоҳида тўхталишни лозим деб топдик.